

FILOLÓGIA

NEVE: BERNHARD REISIG AVAGY FÖLD ÉS KÜLFÖLD

EGY POSZTUMUSZ KIADÁS FILOLÓGIAI ELŐZMÉNYEI

Lengyel József életműve, úgy véltük „beállt”. Középpontjába a hazatérés után írt alkotásokat tettük. S mint előtörténetet számon tartottuk néhány, a magyar avantgarde-mozgalom kezdetéhez kapcsolódó költeményét, 1919-es írását – és az emigráció éveiből: a magyar kommunista mozgalom megszületésének emléket állító *Visegrádi utcát* s néhány elbeszélést.

Maga az író sem nyilatkozott szívesen az 1938-as letartóztatását megelőző évek munkájáról. Az életmű betakarításának időszakában igényét, mércéjét az *Igéző* színvonalához igazította, s így alkotómunkásságának összegező válogatásából kihullt mindaz, amit – világszemléletét vagy művészi színvonalát illetően – meghaladottnak tekintett.

Pedig, hogy az emigrációs évek termése is milyen gazdag és izgalmas, azt a különböző filológiai kutatások „melléktermékeiként” előkerülő „elfeledett” és „ismeretlen” művek egyre meggyőzőbben bizonyítják.¹ Sorukat, „érvelésüket” most egy nagyobb léleketű alkotás, a *Neve: Bernhard Reisig* c. regény egészíti ki, amelyet az író hagyatékának gondozói emeltek ki a ránk maradt több mint 130 dossziényi (!) kézirat-tömegből.

A Lengyel-hagyaték kurátora, Almási Miklós maga is némi megdöbbenéssel konstatálja előszavában: milyen értéket rejt e feledésbe merült regény, nem kevesebbet állítva róla, mint hogy „világirodalmilag is páratlan érdekességű”.²

Az érdekességet számunkra mindenekelőtt a könyv témája jelenti, amelyet már egykori címe (*Föld és Külföld*) is körvonalaz. (A közre-

¹ L. pl. Kovács József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban 1920–1945*. Bp., 1977., amely közli *A csodakecske* c. mesét, a *Szájában kenyérrrel* és a *Satu Vendel halála* c. novellákat; továbbá az önállóan megjelent *Fegyverhordozó Ndolo Naplója*. Bp. 1978. c. regénytöredéket.

² *Neve: Bernhard Reisig*. Bp. 1979. 5.

adók most alcímként tüntették fel.) A Földön ui. az író a Nagy Földet, a szocialista iparosítást megvalósító Szovjetuniót értette, Külföldön pedig annak földrajzi és politikai környezetét: azokat a különféle előjelű kapcsolatokat, amelyek a kapitalista környezet munkásait, munkanélküli értelmiségeit s a szovjet rend ellenségeit a szocializmus e hatalmas lendületű vállalkozásához fűzték.

A szocialista iparosítás – és vele párhuzamosan: a mezőgazdaság kollektivizálása – a Szovjetunió történetének egyik legizgalmasabb periódusa. (A történelmi fejlődés egészében talán csak az eredeti tőkefelhalmozás hasonlítható hozzá.) E folyamat során átalakult az ország egész gazdasági struktúrája, hatalmas erőfeszítések és – ne kerüljük meg a kifejezést – áldozatok árán létrejött a szovjet nehézipar, amely létalapjává vált a szocializmus további gazdasági fejlődésének és katonai önvédelmének.

Lengyel József regénye azonban nem csupán az iparosítás ábrázolása miatt érdemel figyelmet. (E történelmi változások lendületét, nehézségeit és ellentmondásait számos szovjet alkotásban is megtaláljuk.) Eredetisége, egyedisége, amelyen Almási Miklós talán meglepőnek tűnő megállapítása alapszik, abban van, hogy e folyamatot egy külföldről jött kommunista szemével láttatja: szembesítve az író magával hozott messianisztikus nézeteit – a valóság sokrétű, – néha ellentmondásos – folyamataival. A *Föld és Külföld* ilyenformán sajátos „írói tudat-önletrajz”-ként³ is felfogható, amely írójának „kívülállósága” folytán (Lengyel csak a harmincas évek elején telepedett le a Szovjetunióban) a szovjet élet számos olyan jelenségét örököltette meg, amit a huzamosan „bennelők” nem tudtak vagy nem akartak megjeleníteni.

Ismeretlen szöveghelyek, filológiai háttér

A regény közreadói és sajtó alá rendezője, Ördögh Szilveszter, úgy tudták, hogy a *Föld és Külföld* szövege kiadatlan, s így teljes egészében az író hagyatékában található kéziratra támaszkodtak. Mint az előszóból megtudjuk, a kéziratcsomó kb. 280 lapból áll, tele betoldásokkal, húzásokkal, s helyenként bizony hiányokkal is.⁴ (A hiányzó részek rekonstruálását – így a regény befejezését is – Ördögh Szilveszter végezte el korrekt tárgyszerűséggel.)

A Szovjetunióban megjelent magyar és orosz nyelvű sajtó újonnan előkerült adatai azonban azt mutatják, hogy a regénynek korántsem ez

³ Uo. 10.

⁴ Uo. 11.

a mai kiadás az első megjelenése. A harmincas években több részletközlésével, illetve fordításával találkozunk. E szövegek és a rájuk vonatkozó vagy a velük közvetetten kapcsolatos cikkek, híradások tartalma túlmutat a szokásos filológiai adalékokon. Összességükben olyan értékes háttér-elemek, amelyek részben a regény keletkezéséről, részben pedig korabeli hatásáról, befogadásáról is vallanak, s így hozzásegíthetnek bennünket a szerző alkotói szándékainak mélyebb megértéséhez.

Lengyel József írásai 1930 közepétől jelentek meg a moszkvai magyar emigráció folyóiratában, a *Sarló és Kalapácsban*, amelyet utóbb: 1932 és 1934 között ő maga is szerkesztett. E közlések többsége politikai jellegű: a német belpolitika változásaival, a gazdasági világválsággal, a szakszervezeti mozgalommal, a gyarmati kérdéssel foglalkoznak.⁵ Feltehetően azt a témakört folytatják, amelyet Lengyel József – életrajzírójának, Szabó Józsefnek a tanúsága szerint – 1927-től 1930-ig még Németországban a *Der drohende Krieg* és a *Welt am Abend* külpolitikai rovatában fejtett ki.⁶

Mind ezt azért tartjuk szükségesnek előrebocsátani, hogy érzékeltesük: az író tág politikai és gazdasági tájékozottsággal rendelkezett –, mindazokkal az ismeretekkel, amelyekből regényének külföldi cselekményszála épült. Az eszményítés elkerülése végett azonban azt is hozzá kell tennünk: szemléletére mindvégig rányomta bélyegét a korabeli nemzetközi munkásmozgalomnak az a balos irányvonala, amely Kun Béla nevével fémjelvezhető. A szociáldemokráciát például Lengyel maga is szociálfasizmusként aposztrofálta, s a gazdasági világválság konfliktusainak feloldását ő is a proletárforradalom közeli kitörésétől várta.⁷ (E nézetek mentségül és indoklásául itt elég csupán arra utalnunk, hogy az író párttag, sőt ekkor pártmunkás is volt; Moszkvába érkezve egy ideig a Vörös Szakszervezeti Internacionálé referenseként kapott beosztást.)

⁵ *Mit hoz az új német kormány?* Sarló és Kalapács (továbbiakban: SK) 1930/5. 22–23., *A kapitalista világkrízis*. SK, 1930/10–11. 56–57.; *A berlini vasassztrájk*. Uo. 63.; *Pénzügyi összeomlás*. SK, 1931/8. 27–28.; *A Vörös Szakszervezeti Internacionálé Központi Tanácsának nyolcadik ülése*. SK, 1932/1.; *Erik és a számtan, vagy mit ír a Magyarság „szovjetszakértője”*, SK, 1933/2.; *Gyarmati kép*. SK, 1934/1. 22–23.

⁶ Szabó József: *Lengyel József alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp., 1966. 177–178.

⁷ L. pl. „*Az olcsó Népszava*” és „*a forradalmi veszély*”. SK, 1932/7. 49.

E balos szellem különösen Lengyel irodalmi kritikáiban volt érezhető. S egyes megnyilatkozásaiba helyenként még az újonnan jöttek neofitizmusa is belejátszott. A moszkvai magyar proletárirók szervezete által összeállított platformtervezet vitájában például feleslegesen éles és sarkított megfogalmazásokkal élt,⁸ az irodalmi alkotástól elsődlegesen a politikum közvetítését kérte számon stb.⁹

S nemcsak mások elé állította ezt a merev, művészileg öncsonkító mércét, maga is alkalmazta ekkor írt elbeszéléseiben. A *Vasárnapi zápor* szereplői például konok, lázadástól izzó parasztok, akik csupán hívó, agitáló szóra várnak, hogy harcba indulhassanak a földesúri elnyomás ellen,¹⁰ a *Felhő* a mozgalmi életbe visz el, ahol egy lebukás kapcsán valaki iránt megrendül a bizalom, s annak visszaszerzése alkotja a cselekmény s a főszereplő életének lényegét;¹¹ a *Favágók között* viszont a szervezetlen kizsákmányolt-sors statikus, ám keserű és türelmetlen szatírával megjelenített rajza.¹² Utóbb az író maga ítélte e novellák felett, kihagyva őket a *Mérni a mérhetetlent* című életmű-kötetéből. (Az ekkor írtak közül csak a munkanélküliség kegyetlen nyomorát felvillantó *Új igát* és a Sallai Imre utolsó börtönéjszakáját felelevenítő *Örökkévalóságot* vállalta később is magáénak.)¹³

⁸ *A platformtervezet politikai hibái*. SK, 1931/11. 61. A platformtervezet megfogalmazója (Matheika János) a dokumentum általános bevezetőjében rosszul fogalmazta meg a kapitalizmus általános válsága és a gazdasági világválság közti összefüggést (előbbit az utóbbinak rendelve alá). Lengyel Kun Bélát idézve igazítja helyre Matheika szövegét, majd így nyilatkozik: „Aki . . . ezen a ponton elírja magát, annak ki kell ütni a tollat a kezéből, hogy többet ilyen baleset vele ne történjék.”

⁹ Erre hivatkozva értékelte magasra pl. Gergely Sándor: *Embervásár* c. regényét (SK, 1931/3–4. 10.), majd egy számmal később, az 1931 áprilisában, Hódmezővásárhelyen kirobbant munkanélküli tüntetést kommentálva a következő kijelentést teszi: „Semmi, semmiféle esztétikai analízis nem bizonyítja jobban Gergely Sándor regényének kiválóságát, mint a hódmezővásárhelyi események!” (Ti., amelyek úgy játszódtak le a valóságban, mint ahogy Gergely leírta.)

¹⁰ *Vasárnapi zápor*. SK, 1930/12. 54–55.

¹¹ *Felhő*. SK, 1932/12. 53–55.

¹² *Favágók között*. Kultúrharc, (New York) 1933/1. 14–15. – Újraközlései: *Hazatért szövegek*. Szerk. Markovits Györgyi. Bp., 1975. 127–129.; Kovács József: I. m. 240–242.

¹³ *Új iga*. SK, 1930/6.; *Örökkévalóság*. SK, 1932/10–11.

A harmincas évek elején megjelent írások köréből azonban talán az elbeszéléseknek is fontosabbnak tetszenek, azok a riportok, amelyek az írónak a Szovjetunió életével való ismerkedése során keletkeztek, s az ötéves terv nagy – elsősorban a Donyec-medencében folyó – építkezéseivel kapcsolatosak. E riportok közül, amelyek Lengyel új tájékozódásáról adnak hírt –, s mint ilyenek a *Föld és Külföld* témájának első, nyers megközelítését nyújtják – csupán egy jelent meg magyarul (*Kramatorszkaja – gigászok anyja*¹⁴). Mi tagadás, ez is és a további kettő is, amelyeket a *Három martinkemence* címmel tettek közzé oroszul, eléggé nehézkes olvasmány.¹⁵ Visszafogott, száraz faktográfiaival számolnak be a Donyec-medence kohászatának rekonstrukciójáról és arról a szerepről, amelyet e régi, elavult technikával dolgozó kohók az új ipartelepítések ellátásában játszottak. Nagy igyekezettel, ám szemmel látható nehézkességgel szólnak a megismert kérdések műszaki-gazdasági vonatkozásairól, de egyúttal a megvalósításuk során felvetődő új emberi viszonylatokról is: az „új emberről”, a technika elsajátításáért vívott kemény küzdelemről, a munkaversenyről stb. Ez utóbbi törekvésnek az emléke az a kis füzetecske is, amely az *András, a feltaláló* címmel jelent meg – ugyancsak oroszul, kétes értékű fordításban.¹⁶

Az elmondottak a maguk összességében, úgy véljük, érzékeltetni képesek, hogy a *Visegrádi utca* megírását követően bizonyos visszaesés volt tapasztalható Lengyel József alkotómunkásságában. A Tanácsköztársaság eseményeit bravúros közvetlenséggel megjelenítő mű után –, amelyet mind a totalitást közvetítő szemlélete, mind pedig modern, a filmkultúra újításait felhasználó megjelenítési módja miatt a korabeli magyar szocialista irodalom egyik legkiemelkedőbb teljesítményeként tartunk számon – sajátos szellemi görcsösség uralkodott el az író gondolkodásán. Részben az 1929-től felerősödött balos drill, részben az új szovjet környezetben való természetszerű tájékozatlansága miatt átmenetileg talajtalanná válik. Műveinek nincs igazi valóságHITELE, felerősödnek bennük a szellemi sémák, az illusztratív jelszószerűségek.

A felsorolt írások összessége azonban azt is érzékelteti, hogy írójuk nem nyugodott bele a kialakult állapotba, maga is szabadulni akart az átvett sémáktól. A megszorodó riportázs mindenesetre azt mutatja, hogy első lépésként az alkotói válság feloldását Lengyel az új haza valóságával való közvetlen találkozástól várta. Annak megtörténte után

¹⁴ *Kramatorszkaja, gigászok anyja*. SK, 1932/7. 26–28.

¹⁵ *Три домны*. Москва, 1933. 48. A kötetben közölt új riportok: Друзья и враги инженера Шатте, Война на Днестре.

¹⁶ *Изобретатель Андреас*. Москва, 1930. 31.

azonban nem állt meg félúton, nem elégedett meg élményeinek nyers visszaadásával. Második lépésként rövidesen kísérletet tett tapasztalatainak átfogóbb, művészi összefoglalására. Így született meg – Lengyel írói és emberi reinkarnációjának a szándékával – a *Föld és Külföld* regényterve.

Ahogy a kortárs látta

Hogy az író egy nagyobb lélegzetű regényen dolgozik, arról először a Sarló és Kalapács 1932. évfolyamában közölt *Ügyletek és üzletek* című részletközlésből értesülhetünk.¹⁷ Ennek cselekménye Berlinben, a „Far East” kereskedelmi vállalat irodájában játszódik. Tanúi lehetünk annak a jelenetnek, amelyben a búr háborúban meggazdagodott Van Veerbock vezérigazgató, aki a Szovjetunió elleni intervenciók szervezésének szürke eminenciása, éppen egy névsort vásárol a fehéremigráns Kondratyintól. A listát, amely a Szovjetunióba szerződött német szakemberek adatait tartalmazza, Van Veerbock azonnal továbbbittatja Moszkvába induló ügynökének, a „fotóriporter” Marchfeldnek.

Egy évvel később, 1933-ban a Sarló és Kalapácsban az *Állomás* címmel¹⁸ ismét megjelenik egy regényrészlet. A színhely itt már a Szovjetunió egyik iparvidékének vasúti csomópontja, amelynek forgalmi adataiból: mozdony- és teherkocsi állomány, rakományuk mibenléte, minősége, rendeltetési helye stb. pontosan rekonstruálható a népgazdaság belső mozgása, „anyagcseréje”. Az adatokat az állomásfőnök, Vaszilij Petrovics szállítja hetenkénti összesítésekben, s a moszkvai gyorsvonat egy-egy magát jelszóval felfedő utasának adja át. Hogy a két részletközlés azonos regényből való, arról néhány szereplő névazonossága árulkodik. Vaszilij Petrovics jelentései ui. Moszkvában Marchfeld és társa, Seidth kezébe jutnak, s azok Van Veerbocknak továbbbittják . . .

A Sarló és Kalapács e két közleménye afféle szocialista tendenciájú, ipari kémkedéssel összekapcsolt bűnügyi történet körvonalait sejtetik. A regény mai kiadásának ismeretében viszont tudjuk, hogy e részletek – a mű 2. és 20. fejezetei – csupán a felszint adják; a szerző koncepciójának járulékos elemei, amelyek formálisan a Külföld cselekményszálához kapcsolódnak. (Megismerésük mégsem érdektelen, mert az eredeti – feltehetően a szerző által korrigált – szövegeket nyújtják, s ez különösen *Az állomás* című fejezet szempontjából fontos. A most megjelent kötet 405. oldala ui. majdnem teljes egészében Ördögh Szil-

¹⁷ *Ügyletek és üzletek*. SK, 1932/4. 66–68.

¹⁸ *Az állomás*. SK, 1932/6. 32–34.

veszter rekonstrukciója. Egy újabb kiadás esetén érdemes lenne a Sarló és Kalapács közléséhez visszanyúlni, hogy e betoldás helyett Lengyel eredeti megfogalmazását telessük közzé.)

Azt egyébként, hogy a *Föld és Külföld* több, mint a Sarló és Kalapácsban közzé tett részletei sejtetik, a regény teljes kéziratának korabeli olvasói is felismerték. Ezt mondta ki a *Lityerturnaja Gazeta* 1933. október 29-i számában például Illés Béla, aki e helyütt részletes ismertetést adott a regényről, hogy cikke végső konklúziójában melegen ajánlja orosz kiadását.¹⁹

E közlemény több szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt pusztán megjelenésének a ténye is szokatlan. A magyar emigráns írók művei a korábbiakban mindenféle „előzetes” nélkül kaptak szabad utat a szovjet könyvkiadásban. Illés cikke azt jelzi, hogy a *Föld és Külföld* fogadtatása és kiadása körül bizonyos nehézségek támadhattak, s a Forradalmi Írók Nemzetközi (igaz – ekkor már félig-meddig feloszlóban levő) Szövetsége titkárának a segítségére, illetve tekintélyére volt szükség, hogy a mű közzététele szóba jöhessen. (E nehézségek utólag talán már abból is visszakövetkeztethetők, hogy a regénynek a Sarló és Kalapácsban is csak a politikailag legproblémátlanabb részletei láttak napvilágot . . .)

Illés Béla cikkét azonban stilsztikailag is érdemes közelebbről megvizsgálnunk. Hangsúlyai, megállapításainak felhangjai érdekes módon világítanak rá írói emigrációnk „beltenyészetére”, bonyolult személyi érzékenységeire, s egyáltalán arra az írói–irodalmi légkörre, amelyben Lengyel regénye megfogalmazódott.

Először a szerző bemutatásának fordulatairól kell szólnunk, amelyek rövidítetten a következőképpen foglalhatók össze: Lengyel József nevét már ismeri az olvasó, nemrég jelent meg a magyar Tanácsköztársaság eseményeit megörökítő *Visegrádi utca* című kitűnő műve, amely azonban – szűk tematikája miatt – elsősorban csak a szakemberek, a párttörténészek érdeklődését keltette fel. Most új könyvvel jelentkezik. Ennek tartalma viszont már az olvasók széles rétegeinek érdeklődésére tarthat számot . . .

A fentiek megítéléséhez a következőket kell előrebocsátanunk. A magyar Tanácsköztársaságról három könyv jelent meg a korábbi években: Illés Béla *Ég a Tiszája*, Kiss Lajos *Vörös városa* és Lengyel József említett riportregénye. Illés Béla műve a szovjet sajtóban jelentős visszhangot keltett, kiadásait tekintve (huszonnyolc nyelvre fordították le, s

¹⁹ Иллеш, Бела: *Об Иосифе Ленгиеле*. Литературная газета 1933. okt. 29. 50. sz. 2.

csupán oroszul több, mint félmillió példányban kelt el) szinte politikai bestsellerként jellemezhető. Kiss Lajos visszaemlékezései jóval szerényebbek, érdekességük viszont, hogy írójuk munkáslevelezőből küzdötte fel magát.

Már említettük Lengyel József balos kritikai megnyilatkozásait. Közéjük tartozik a *Vörös város* ismertetése is, amely kijelenti, hogy e kötettel, amelyet nem hivatásos író, hanem munkás írt – „új szakaszhoz érkezett a magyar proletáriradalom”. S hogy állítása még félreérthetlenebb legyen, azt is leszögezi, hogy Kiss Lajos e könyve „meghaladta az eddigi magyar proletáriradalom színvonalát . . .”²⁰ Érvelésének magyarázatául, háttérül megemlítjük, hogy Lengyel József nem állt magában ezzel a véleménnyel. A proletáriradalom egykori teoretikusai valóban úgy képzeltek el, hogy az irodalom általános fejlődésének minőségileg új szakaszát fogja majd jelenteni, ha a munkásság tollat ragadva – a politikai hatalom után az irodalmat is „meghódítja”.

Ez a vélekedés egyébként Illés Béla egyik írásában is hangot kapott.²¹ Ám egészen másképpen hangzik, ha valamiről általában beszélünk, s ismét másképpen, ha állításunkat konkrét viszonylatokra alkalmazzuk. Így történt Lengyel József esetében is. A *Vörös város*ról írt kritikája szelet vetett és vihart is aratott, – legalábbis erre utal a lap következő számában közzétett helyreigazítása, amelynek lényege, hogy Kiss Lajos, illetve könyve korszakos jelentőségének hangoztatása nem kívánta az *Ég a Tisza* érdemeit kisebbiteni . . .²²

Ezekután már, úgy hisszük, nem igényel különösebb kommentárt a Lityeraturnaja Gazetában megjelent cikk bevezetője. Anélkül, hogy e korábbi vitára utalna, Illés könnyed, ám határozott gesztussal „teremt rendet” a magyar Tanácsköztársaságról szóló szépirodalmi művek rangsorában –, az *Ég a Tisza* népszerűsége mögé utasítva a csak „szakembereket” érdeklő *Visegrádi utcát*.

S bizony kissé hasonló az a mód is, ahogy a *Föld és Külföld* kiadását ajánlja. Segít, ám helyenként ez a segítség Krilov mesebeli medvéjét juttatja eszünkbe, amely az ingoványba tévedt ember megmentésén oly buzgalommal ügyködött, hogy közben a segítségre szoruló egyre mélyebbre nyomta az iszapba.

Hogyan is ajánlja Illés az olvasó, illetve a kiadók figyelmébe a művet? Elegáns nagyvonalúsággal mutat rá a regény erényeire, ám

²⁰ *Vörös város*. Kiss Lajos regénye. SK, 1931/1. 78–79.

²¹ L. Illés Béla: *A Forradalmi Írók Nemzetközi Irodájának plénuma*. SK, 1930/9. 55–56.

²² *Nyilatkozat*. SK, 1931/2. 47.

„nem hallgatja el” fogyatékoságait sem. Témáját pl. a következőképpen foglalja össze, hangsúlyozva a felvonultatott életanyag gazdagságát: „a legszélesebb tömegek hétköznapijainak ábrázolása – a szocialista építés és a kapitalizmus válsága, s azok befolyása a barikád mindkét oldalán élő emberek egyéni életére . . .” E kissé túldimenzionált meghatározás után azonban rögtön hozzát teszi, hogy Lengyel regénye megfelel ugyan a maga elé állított követelményeknek, de nem minden fogyatékoság nélkül.

Első megjegyzése politikai természetű. Az író, úgy mond, a sematizmustól való félelmében túlságosan messze ment. Olyan főhőst választott, aki az osztályharc „barikádjainak” túlsó oldaláról kerül át – a Szovjetunióban szerzett élmények hatása alatt – a szocializmus táborába.

Másik kifogása viszont szakmai jellegű. Lengyel ábrázolásmódja, szerinte, túlságosan elnagyolt, az egyéni lét momentumairól túl halkán fogalmaz; annak változásait a szerzőnek erőteljesebben kellett volna hangsúlyoznia.

Mindezek ellenére a regényt végül is „jelentős mű”-nek tartja, mivel „megrázó erővel” képes ábrázolni főhőse, Bernhard Reisig fejlődését. Reisig, úgy mond –, mint típus – ma még furcsaságnak tetszhet, de mint politikai jelenség mégis figyelemre méltó, mert kifejezően példázza „a Hitler által megtévesztett tömegek legjobbainak helyzetfelismerését”, akik „elindultak Lengyel hőséneke útján . . .”

Nem szükséges a harmincas évek közepének mélyebb politikai ismerete ahhoz, hogy meg ne értsük: e recenzió, illetve annak ajánlásai nyomán – nemigen akadt olyan szovjet kiadó, amely a regény megjelentetésének politikai kockázatát vállalta volna.

S azt se feledjük, időközben Hitler uralomra jutott Németországban . . .

Kényszerűségből – fejlődésregény

A regény végül mégis megjelent. Ha nem is önállóan, s nem is teljes szöveggel.

Az Oktyabr című folyóirat 1934-es évfolyama tette közzé *Külföldiek* címmel, ami már maga is jelzi, hogy rövidítéssel, illetve részleges átdolgozással állunk szemben.²³

Ahogy Illés Béla cikkének „stilisztikai” vizsgálata fényt vetett azokba a viszonylatokba, amelyek között a mű megszületett, úgy e fordítás

²³ *Иностранцы*. Ford. M. Кондратьева. Октябрь 1934/8. 59–112.

is sok mindenre rávilágít. Szövege, pontosabban szólva: az, ami a regényből megmaradt, illetve, ami az új kontextusból kimaradt – ugyanúgy jellemzi a kort, az irodalompolitika erőterét, mint Illés „előzetese”.

Azzal a talán meglepőnek tetsző megállapítással kell kezdenünk, hogy a *Külföldiek* mint irodalmi alkotás – jobb a nyersanyagként használt regénynél. Feszesebb, megkomponáltabb, következetesebb. Az író figyelmét egyetlen momentumra: Bernhard Reisig életére, átalakulására összpontosította. Az Illés kritikájában említett társadalmi körképet háttérre alakította; helyenként szinte jelzésekké, amelyek azonban a maguk „zsugorítottságában” is érzékeltetni képesek a kor, az egymással szemben álló erők küzdelmének fő tendenciáit.

Állításunk alátámasztására tekintsük át a 13 fejezetből álló regényváltozat formai és tartalmi felépítését.

A nyitó és a két zárófejezet Berlinben játszódik, s mintegy pilléreként tartja a közbülső – „hazai” – részek ívét, amelyben Bernhard Reisig átalakulása három arányos egymásra épülő és egymást feltételező témakör „elemeiből” áll össze egységes egészzé.

A nyitó fejezet (az új kiadás is ezzel kezdődik) Reisig és családja történetét adja. Az Ausztriából száműzött protestáns Reisigek a 17. században Poroszországban nyertek menedéket, ahol a császár feltétlen hívei lettek, s a napóleoni háborúktól fogva a katonai pályára léptek. Bernhard apja is pedáns őrnagy, akinek – Klausewitz nyomán – kedvenc mondása: „A magasabbrendű eszme szolgálatában minden világos és meghatározott . . .” Bernhardot keményen, de igazságosan neveli – a társadalmi „játékszabályok” korrekt és becsületen betartására.

A versailles-i békekötés az apa és a lichtenfeldi kadétiskolában végző fia karrierjét is kettétöri. Bernhard egy ideig a köztársaság elleni „szabadcsapatokban” harcol, majd leveti a katonaruhát és mérnöknek tanul. Állás nélkül maradt apja sorsjegyárusítással tartja fenn magát.

Az egyetlen Bernhard továbbra is katonás életmódot folytat: korán kel, rendszeresen sportol, életeleme a pontosság és jelszava: „ne hagyd magad a fáradságtól legyőzni”. Miközben kitűnően tanul, társai-val együtt a „német újjászületésről” ábrándozik. Ám friss diplomával a kezében rendelkezik annyi reális érzéssel, hogy – „tizenkét évvel Versailles után” – inkább vállalja a Szovjetunió kínálta biztos kereseti lehetőséget, mint a hazai munkanélküliség téltenségét, bizonytalanságát.

A regény második (az új kiadásban 5.) fejezete, amely a jerovkai építkezés gondjairól szól, voltaképpen még szintén az exoziccióhoz tartozik.

A múlt század végén alapított kis kombinát – a Krivoj Rog-i érctelepek és a Donyec-medence szénmezei között – a maga vaskohá-

zatával, hengerművével és gépgyárával az első öt éves terv fontos pontja volt: síneket, kohóalkatrészeket, öntődei üstöket, gőzkalapácsokat, emelődarukat szállított a dnyeprosztróji, magnitogorszki építkezésekhez és az ország más fontos beruházásaihoz. Közben azonban lassan maga is kinőtte önmagát. A megnövekvő feladatokat már csak új kohók építésével, elektromosmű és szerelőcsarnok létesítésével tudta csak teljesíteni.

Ezekhez a munkákhoz kellett a külföldi szakemberek, mivel a szovjet mérnökutánpótlás még mennyiségileg nem nőhetett fel a nagy méretű ipartelepítéshez.

A két világ egymással ellentétesen ható gazdasági törvényei így vetették Bernhard Reisinget e déli kombinátba, amelynek gondjai, változásai oly sorsdöntően hatottak életére.

E változások rajzát, amely az expozíciót követően immár a fejlődés-regény cselekményének középpontjában áll, nem „sterilen”, gondolati síkon kapjuk (s itt ellent kell mondanunk Illés vélekedésének, amely halknak és halványnak mondta Lengyel emberábrázolását), hanem a hős egyénisége és a külvilág ütköztetéseiből, a cselekvések közegében. (Igaz, nem látványosan, nem „szájbarágósan”. Ám ez inkább erénye, mint fogyatékosága a műnek.)

A megérkezést követően Reising idegenkedve mozog a jerovkai építkezések forgatagában. (L. az új kiadás 6. fejezetét.) Zavarják a tapasztalatlanságból eredő „üresjáratok”, a külső rendtelenség s bizonyos intézkedések átgondolatlansága. Amikor a társadalmi szervek képviselői először próbálnak közeledni hozzá, mereven elutasítja őket. Utóbb azonban megbánja heveségét, mi több, amikor korlátolt honfitársai szájából hallja viszont ugyanazokat a kifogásokat, amelyeket korábban önmaga hánytorgatott fel, furcsa, kellemetlen érzés vesz rajta erőt.

Nyitott szemmel jár. Látja a téli építkezések embertelenül nehéz, ám jókedvvel végzett munkáját; látja a szovjet emberek végtelenül egyszerű életkörülményeit, s azt a szinte erőn felüli gondoskodást is, amellyel ugyanakkor a külföldieket veszik körül – s korrekt magatartásánál fogva becsülni kezdi az építők helytállását. Mindezt szinte óráról órára kénytelen szembesíteni honfitársai üres locsogásával és „vitáival” a müncheni és dortmundi sörök minőségéről, a szovjet népgazdaság „tartáhatatlanságáról” s az áruellátás színvonaltalanságáról. (L. a 8. fejezetet.) Ugyanakkor tapasztalni kénytelen legtöbbször jellemtelenségét, nagyszájúságát és politikai tisztességtelenségét is: „nem arra kell törekedni, mondja pl. egyikük, hogy visszavegyük azt, amit Versailles-ben elvesztettünk, ehelyett célszerűbb új, keleti piacok meghódítására törnünk: Ukrajna gabonájára, szén- és érckészleteire . . .” Mindezzel azonban nem

mer szembezállni – megint korrektsége miatt –, mivel külföldön van, s úgy véli, a vita a „német nép jóhírért és egységéért” sértené . . .

A fejlődés második szakaszát alakító események már mélyebbre hatnak. Reisig egyre közelebb kerül az építőkhöz: személyes kapcsolatai gazdagabbá, tartalmasabbá válnak. A géplakatosból üzemmérnökké lett Tóth Imre bevonja egy találmányának a kísérleteibe. (Az új kiadásban: 10. fejezet.) A Tóthból áradó megbecsülés és jóindulat baráti visszhangot kelt benne. S ugyanakkor látja a norvég mérnök, a hozzá hasonlóan nyugodt és korrekt Arvid Petersen példáját, aki már félig-meddig oroszul is megtanult, munkája végeztével szakmai előadásokat tart a fiataloknak, s politikailag is vállalja az országban való jelenlétét.

Zárkózottsága azonban még visszatartja a döntő lépéstől. A május elseji felvonuláson (l. 11. fejezet), ha nem is szervezetten, de részt vesz. Csendesen csatlakozik a felvonulókhoz, s ezáltal kivívja maga ellen honfitársai gonoszkodó megjegyzéseit.

Hamarosan azonban társra talál: a tehetséges Zahn főmérnökre, akit Németországban nem hagyott érvényesülni a kispolgári közepszerűség, s akinek a jerovkai építkezések adták meg a szakmai lehetőséget, hogy tehetségét méltóképpen kibontakoztassa (l. 15. fejezet). Zahnt nem érdekli ugyan a politika, de magával ragadja a munka, a kísérletezés lendülete. Reisig vele együtt vesz részt az új kohó építésében, közösen kísérletezik ki a munkafolyamatok gépesítését, többek között az öntés időpontjának fényérzékeny papír útján való meghatározását. E kísérletei egyre szélesednek, s azokba fokozatosan bevonják a fiatal orosz technikusokat is, akik lelkesen és kitartóan tanulnak külföldi kollégáiktól. Reisig végül ezeken az emberi kapcsolatokon keresztül fogja fel az ország szocialista átalakulásának irányát, értelmét és lendületét.

Személyiségének e fejlődési szakaszai közé az író rövid, szimultaneista bevágásokat helyez el, amelyek nemcsak arra jók, hogy e szakaszokat elkülönítsék egymástól, hanem arra is, hogy rövid kitekintéseket nyújtsanak a regény egyéb szereplőire, vonatkozásaira. Az első, *Nézőpont* című (az új kiadásban: 9. *Föld*), az új kohó alapozási munkálataihoz kapcsolódik. A fagyott földre robbantott mélyedésben dolgozó tömeg látványa különböző reakciót vált ki a regény szereplőiből. Lengyel sokszínűen, kaleidoszkópszerűen villantja fel e véleményeket, amelyek mindenkit találóan jellemeznek.

A másik „köztes” (az új kiadásban 16.) fejezet, a *Levelek*, mint címe is mutatja, levélformában ágaztatja szét és fogja újra össze a különböző cselekményszálakat. Itt találjuk Reisig és berlini barátja, Karl Wilke levélváltását is, amely közvetlen hatással van Bernhard sorsára. Karl ugyanis arról számol be, hogy megváltoztatta korábbi náci nézeteit, s belépett a kommunista pártba.

Ezt követően, a regény harmadik szerkezeti egységében az események felgyorsulnak. Zahn és Reisig hivatalos értesítést kap: maradjanak otthon, munkájukra egy időre nem tartanak igényt (az új kiadásban 23. fejezet). Mint később kiderül: azért, mert az új hengermű általuk készített tervrajzaiba hibás, megtévesztő adatok kerültek. A dolgok azonban hamarosan tisztázódnak: rajzaik másolatai igazolják őket, s azt is, hogy az első példányon tudatos kártevők hamisították meg a helyesen megadott számokat. A szálak az ugyancsak Németországból jött Globitz mérnökhöz és rajta keresztül Moszkvába, Seidth újságíróhoz vezetnek . . .

Kissé elkoptatottnak tetszhet e fordulat, s ezt az érzést csak fokozhatja annak a gyűlésnek a leírása is (l. 22. fejezet), amely a kombinát öt éves tervének a sikeres lezárását ünnepli, s amelyen szocialista brigádnak ismerik el Zahn és Reisig kísérletező fiataljait. Valóban sablonok, mégis többé-kevésbé érzékeltetni képesek, hogy mindkét esemény mély és döntő hatással volt Reisigre, akiben új elhatározás érlelődik. Vállalja az építők, a szocializmus ügyét, de úgy érzi: – ismételten a jellemét meghatározó korrektség függvényeként – ezért nem itt, Jerovkán, hanem hazájában kell tevékenykednie.

Munkaszerződése az év végén lejár. Nem kívánja már meghosszabbítani.

Hogy Lengyel igyekezett kerülni a sematikus megoldásokat, azt a regény zárópillére is mutatja (l. az új kiadás 25–26. részét). 1932 karácsonyán új Bernhard Reisig tér vissza Berlinbe. De ezt a Reisiget még távolról sem tudatos forradalmárként ábrázolja az író. Meggyőződése nem eszmei hatások nyomán, hanem a szocializmus építése közben szerzett közvetlen élettapasztalatok s részben erkölcsi indítékok alapján változott meg. Csak azt tudja, hogy azokért a társadalmi viszonyokért kell harcolnia, amelyeket a Szovjetunióban megismert, de hogyan, milyen keretek között – nem világos még előtte. Idegenné vált osztályában, de az osztály, amelynek ügyét magáénak vállalta, még nem fogadta be. Barátja, Wilke segítségével felveszi ugyan a kapcsolatot a neuköllni pártszervezet egyik vezetőjével, ez azonban óvatosságra inti: várjon, vessen újra számot magával: lesz-e ereje az egyre nehezebbé váló s föld alá kényszerülő munkához; talán egyszer mint volt katonának hasznát veszi a mozgalom.

Ami kimaradt

A Külföldiek és a regény most megjelent teljes szövege alapján a továbbiakban könnyű megvonni az átdolgozás mérlegét.

A változások java-része a regény jellegének átalakulásával függ össze. Az eredeti széles társadalomrajzra törekvő művel szemben az új fejlő-

désregényben az átdolgozó – feltehetően maga Lengyel – eltávolította a főhős kapcsolatrendszeréből mindazt, ami feleslegesen terhelte vagy bonyolította volna annak fejlődésképét. Kimaradtak vagy erősen meg-rövidültek például Bernhard női kapcsolatai: korábbi viszonya Armdard kisasszonnyal és Globitzné iránti fellángolásának számos részlete (a teljes 12. fejezet). Elhalványult a Karl Wilkéhez fűződő barátság rajza. A *Külföldiek*ben ezt a kapcsolat (a volt bajtárssal, aki a hazai viszonyok közt válik kommunistává) csupán viszonyítási pontként szerepel; szemben az epikusabb természetű eredetivel, ahol Wilke fejlődésének hitelessége érdekében az író részletesebben szól annak ifjúkoráról és élményeiről a berlini munkásmozgalomban. Ugyanez mondható el Rolf kisasszony (Reisig berlini háziasszonya lányának) bemutatásáról is, aki idővel – Wilkével ellentétben – a fasiszta propaganda hatása alá került.

Hasonló, „technikai” természetű indokok miatt maradtak ki, illetve rövidült le a külföldről irányított kémkedés és diverzió bemutatása. Csak annyi maradt meg belőle, ami Reisig állásfoglalását motiválta. Teljes egészükben kimaradtak a Sarló és Kalapácsban közölt (2. és 20.) fejezetek, Marchfeld és Seidth „kapcsolatteremtő” machinációi és Marchfeld fagyhalálának színpadias története (a 21. fejezetben).

A kihagyások másik csoportja viszont már politikai természetűnek tekinthető. Főleg azokra a részletekre gondolunk, amelyek a szovjet ügyintézés szervezetlenségére, lassúságára vonatkoznak: Moszkvába érkezését követően Reisingnek hetekig-hónapokig kell a hivatalokat járnia, míg végre Jerovkába irányítják; munkahelyére érve – igazgatója nem tud mit kezdeni vele; itt is hosszú időbe telik, míg – nem a vezetés, hanem nagyrészt saját öntevékenysége eredményeképpen! – olyan munkakörbe kerül, ahol képzettségének és képességének megfelelő tevőző munkát végezhet stb.

A bürokrácia huzavonáinál is húsbavágóbb azonban annak – az ugyancsak kimaradt – jelenségnek a leírása, amely a későbbi években felerősödő parancsolgatásnak, manipulatív irányításnak az előképeként fogható fel. Az ún. valutakérdésre gondolunk, a szovjet vezetésnek arra az ajánlatára, hogy a külföldiek ne valutában, hanem rubelben vegyék fel fizetésüket. (Viszonzásképpen különböző kedvezményeket vehetett igénybe az ajánlat aláírója.) Az ajánlatot közvetítő Fedorov igazgató viszont már nem ilyen vagylagosan terjesztette az érdekeltek elé a kérdést –, egyszerűen letiltotta a fizetések valutában való kifizetését. S egyéb intézkedéseiben is voluntarisztikusan járt el: nem az ügyet, hanem annak „eredményes” és főleg mennyiségi mutatóiban, látványosan tükröződő elintézését tartotta céljának.

A *Külföldiek* szövegéből kimaradt végül a szovjet hétköznapiak számos olyan vonatkozása is, ami ismét csak „technikainak” minősít-

hető, mert eléggé közvetetten kapcsolódik csak Reisig életéhez. (L. például a svéd Petersen mérnök és Xenija, az idősödő Gavrilenko és a fiatal Maruszja szerelmét, Tóth Imre és az idős Kirill Kuzmics barátságát stb.) Kár értük (illetve jó, hogy a mai kiadás alapján hozzáférhető), mert természetes színekkel, oldottan jelenítik meg Lengyel új élményeit – szemben a *Három kohó* már említett görcsös megfogalmazásaival. Különösen jól sikerültek a 13. és 17. fejezetek (*Új ember és vodka, A barátságról*), amelyek a fiatalság lelkes újatakarására és a szocialista építkezés során kialakuló újfajta emberi kapcsolatokra vetnek fényt; továbbá azok a részletek (pl. a 24. fejezet: *Kuzmics új munkája*), amelyek az építkezés körül kialakult kollektíva egészséges védekezéséről, a bürokrácia és a manipulatív irányítás elutasításáról (többek között: Fedorov igazgató leváltásáról) adnak hírt.

Úgy hisszük azonban, nem járunk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ez utóbbi „rebellis” megnyilatkozások is lényegében már lektori-cenzori megfontolásokból maradtak ki a *Külföldiek* szövegéből.

A regény helye Lengyel alkotómunkásságában

A *Föld és Külföld* nem jellemezhető egyértelmű alkotásként. Valóban páratlan érdekességű könyv, de mélyen ellentmondásos.

Számos részlete arról tanúskodik, hogy az író friss szemmel, szenvedélyes érdeklődéssel tanulmányozta a Szovjetunió hétköznapjait, építőmunkáját. Megfigyeléseinek java része találó és helytálló. (S hadd tegyük hozzá: e teljesítmény értékét külön emeli, hogy a magyar emigrációban *elsőként* vállalkozott a harmincas évek szovjet valóságának összefüggő ábrázolására.) A mű egésze azonban nem egységes. A kitűnő megfigyelések mellett a *Föld és Külföld* szövegéből könnyű lenne nem egy sematikus részletet is felmutatni (l. például Xenija és Petersen megismerkedését a május elseji ünnepségen a 11. fejezetben). S a sematizmus nemcsak egyes leírásokban, hanem helyenként az írói megjelenítés módszerében is tetten érhető. Bernhard Reisig átalakulásának története például *logikusan* felépített, a *Külföldiek*ben bemutatott részletek szerkesztileg kitűnően átgondoltak. Elfogadjuk Lengyel konklúzióját is, de a változások, a hős szemléletváltása mögül sokszor hiányzik az igazi élettelenség. Hiszünk az írónak, de szavának hitelét elsősorban a műve mögött álló szuggesztív törekvés kölcsönzi, s csak másodsorban a megjelenített életanyag.

S ez a szuggesztivitás is kettős gyökerű: részben kapcsolatban áll a korabeli proletárirodalom általános betegségével, a sematizmussal,

amelyről már szót ejtettünk, s amely a legjobbak esetében is valahogy az élet elé kívánt vágni, előre elkészített sémákban fogalmazva meg a kívánt célt, megoldást. E sematizmus sok mindennel hozható összefüggésbe: mindenekelőtt a sokat emlegetett tapasztalatlansággal, az élet jelszószerű szemléletével, gyökerei azonban alapjában véve a kommunista pártok, így a KMP irányvonalára vezethetők vissza, arra a szemléletre, amely a gazdasági világválság idején egy új tanácsköztársaság kivívásának a lehetőségét látta kirajzolódni, s minden erejét a közvetlen harci mozgósításra összpontosította. Még egy utolsó összefogás, erőfeszítés, úgymond, és újra itt a győzelem.

Mint láttuk, ez az irányvonal maradéktalanul érvényesült Lengyel József ekkor írt politikai és közgazdasági cikkeiben és irodalmi alkotásaiban. Nemcsak mint politikus, hanem mint szépiró is vallotta a forradalom kivívásának lehetőségét. Hitt: nemcsak e forradalom eljövételében, hanem – ezzel összefüggésben – az emberi öntudat forradalmi átalakulásának a lehetőségében is. Tulajdonképpen a „kérelhetetlen jóratörekvésnek” azokat az etikus elveit vallva és folytatva, amelyek őt – a Tanácsköztársaság bukását követő rövid visszahúzódnások után – újra visszahozták a kommunista mozgalomhoz, s amelyek ott munkálnak az 1929-ben befejezett visszaemlékezéseiben, a *Visegrádi utcában* is.

Ebben az „etikai sematizmusban” jelölhető meg végül is az a megkülönböztető sajátosság, ami a *Föld és Külföld* visszatükrözési mechanizmusát jellemzi. Az új iránti fogékonyság igézetében egyrészt érzékenyen reagál a szovjet valóságnak minden olyan megnyilvánulására, ami a szocialista jövő, a szocialista ember-ideál egy-egy születőben levő elemét sejteti. Másrészt – ugyancsak ennek a fogékonyságnak az igézetében – láttatja, de egyben alá is becsüli a szocializmus akkori gyakorlatában felmerülő negatív tendenciákat. Leírja őket – (s már ezzel is egyedül áll kortársai között) – de a bennük rejlő veszélyek nagyságát nem képes felismerni. (S vajon volt-e egyáltalán író, alkotóművész, aki ezeket a tendenciákat *akkor*, születésük idején a maguk teljes félelmetességében felismerte?)

A *Visegrádi utca* – és az *Igéző* között: így lehetne megjelölni – időbelileg, de az írói szemlélet tekintetében is – a *Föld és Külföld* helyét Lengyel József alkotómunkásságában.

Megformálásának művészi színvonalát értékelve a kritika joggal állapította meg, hogy a regény „nem tartozik Lengyel József legjobb alkotásai közé”.²⁴ Ám mégis alapvető forrása mind az író pályaképének, mind az egykori szocialista irodalomnak.

²⁴ Fenyő István. Kritika 1979/9. 28.

A regény keletkezésének időpontja 1931–32-re tehető, s ha tekintetbe vesszük, hogy megjelenése után, 1938-ban történt letartóztatásáig még hosszú évek álltak az író rendelkezésére, feltételezhető, hogy hagyatékából még számos olyan kézirat is előkerül, ami tovább árnyalhatja ismereteinket erről a megrázkódtatásokkal terhes – de sok tekintetben még mindig feltáratlan – időszakról.²⁵

A *Föld és Külföld* a biztosíték rá, hogy az ez irányú kutatás kiemelkedő értékeket, dokumentumokat hozhat még felszínre.²⁶

BOTKA FERENC

²⁵ 1934 elején az író megvált a SK szerkesztőségétől, s így feltehetően több ideje jutott az alkotásra. A kiválás előzményéről l. *Nyilatkozat*. SK, 1934/2. 37. Mint felelős szerkesztő önkritikát gyakorol benne helyettese, Sarló Sándor cikke miatt, amely a lap 1933. decemberi (12-ik) számában jelent meg *Elektrozavod a KMP-ért* címmel és „súlyos politikai hibát” tartalmazott. A KMP anyagi támogatásáról írt cikk ui. azt állította, hogy a gazdasági (tehát a húszas és harmincas évek fordulóján kijött) emigráció helyenként jobban szívén viseli a párt ügyét, mint egyes politikai (tehát tanácsköztársasági) emigránsok. (A „súlyos politikai hiba” megértéséhez tudni kell, hogy a „kétféle” emigráció között nem ritkán támadtak súrlódások, s így nagy tapasztalatlanságnak és tapintatlanságnak számított elismeréssel írni a későbbben jöttekről – a már forradalmi múlttal rendelkezők rovására.) Sarló Sándor szóbeli közlése szerint az ügy fegyelmivel végződött. Ő (Sarló) megmaradt korábbi beosztásában. Lengyel József azonban ezt követően – egy rövid recenziótól eltekintve (Gergely Sándor: *Pereg a dob*. SK, 1935/5.) – nem publikált többé a lapban.

²⁶ A hagyaték közreadásának dokumentum-értékéből kiindulva vetődik fel a kérdés: következetesek voltak-e a *Neve: Bernhard Reisig* sajtó alá rendezői, amikor eltekintettek az író hosszabb-rövidebb – s az előszó tanúsága szerint: sokszor igen érdekes – húzásainak a közlésétől. Regényét ui. az író – legalábbis az életmű kiadásának az időszakában már – nem szándékozott közzétenni. Ha most – történelmi értékeit felismerve – mégis megjelentettük, nem lett volna-e célszerű az egykor (ki tudja milyen alkalmi céllal készült) húzásoknak is nyilvánosságot adni? Elvégre: ezek is a *Töredék* részei.